

С.В.Кульчицький *

**МІЖВОЄННА ТА ПОВОЄННА
ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957–2017 рр.)**

Аналізуються найбільш важливі статті з міжвоєнної та повоєнної історії радянської України, опубліковані «Українським історичним журналом» за 60 років його існування.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», історія України 1920–1930-х рр., повоєнна історія радянської України, історіографія вітчизняної історії.*

«Український історичний журнал» тривалий час був науковим органом Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Восени 1990 р. історико-партійний інститут втратив зв'язок із московським центром і був реорганізований в Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ (від 1991 р. – Інститут національних відносин і політології АН України, з 1997 р. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), а Інститут історії став Інститутом історії України. Трансформація профілю обох установ докорінно змінила редакційний портфель журналу, а світоглядна революція в гуманітаристиці – авторський колектив. Учені, котрі залишилися на попередніх ідейних позиціях, випали з авторської обійми.

Упродовж 33 років із наявних 60 «Український історичний журнал» являв собою «ідеологічно виважений» орган, який під пильним наглядом ЦК Компартії України виконував свою основну функцію, що полягала в комуністичній пропаганді й популяризації російської історії під виглядом «історії СРСР». Наступні 27 років редколегія вбачала основне завдання часопису в популяризації історії України та висвітленні головних здобутків академічної історичної науки. Однак певна частина опублікованого в радянські часи редакційного портфеля й досі являє інтерес головним чином фактологічною основою.

Автор цього нарису друкує свої тексти в «Українському історичному журналі» вже 50-й рік. Аналізуючи зміст опублікованих матеріалів, не варто зупинятися на власних. Однак треба згадати про опубліковане часописом перше в радянській історіографії повідомлення про Великий голод 1932–1933 рр. в Україні (№3 за 1988 р.). Воно перебуває поза рамками особистої біографії.

---

* *Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, в.о. головного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.*

E-mail: s_kul@ukr.net

***

Міжвоєнний період вітчизняної історії відкривався в «Українському історичному журналі» радянських часів матеріалами про голод 1921–1923 рр. в південних губерніях України. Перша публікація Н.Расторгуєвої перебувала в руслі загальновідомих фактів про намагання В.Леніна скористатися голодом, щоб економічно підірвати церкву, звинувативши патріарха Тихона і всіх священнослужителів у небажанні віддати золоті та срібні предмети релігійного культу на потреби голодуючих¹. У 1985 р. співробітниця Інституту історії АН УРСР О.Мовчан захистила дисертацію на тему «Участь трудящих УРСР в загальнонародній боротьбі з голодом та його наслідками (1921–1923 рр.)», після чого опублікувала у журналі три ґрунтовних статті². Добре відомий, але недосліджений раніше істориками голод 1921–1923 рр., перестав бути «білою плямою».

У радянські часи в «Українському історичному журналі» з'явилися лише декілька публікацій на тему утворення СРСР³. У статті Є.Безродного події розглядалися за укладеним в оргбюро ЦК РКП(б) протоколом, тобто висвітлювався тільки зовнішній їх бік. Інший підхід до теми продемонстрував В.Мельниченко, коли аналізував наступну після утворення СРСР і пов'язану з ним подію: протистояння Х.Раковського та Й.Сталіна на XII з'їзді РКП(б)⁴. Щоправда, кінець 1980-х рр. разюче відрізнявся від початку. Тоді вже можна було згадувати прізвище репресованого Й.Сталіним голови уряду УСРР із січня 1919 до липня 1923 рр. – Х.Раковського.

Ініційована XII з'їздом РКП(б) кампанія коренізації влади в національних республіках і районах СРСР довгий час перебувала поза увагою дослідників. Причина одна: коренізація та її регіональні форми, у тому числі українізація, після Другої світової війни перетворилася на свою протилежність – російщення у прихованих або навіть відкритих формах. Перша стаття про кампанію українізації, а в ній – перша позитивна оцінка діяльності її очільників О.Шумського та М.Скрипника, з'явилася 1989 р.⁵

Політика коренізації в усіх своїх формах переслідувала одну головну мету: укорінення радянської влади в національних республіках і районах. Очільники Кремля справилися з цим завданням. Досвідчений політик В.Винниченко спромігся розібратися в суті більшовицького режиму, коли той втрачав окупаційний характер під впливом політики українізації. Однак десятки тисяч галичан, які емігрували в радянську Україну в 1920-х рр., повірили в те, що радянська влада в своїх національних формах втратила терористичну суть.

¹ *Расторгуєва Н.В.* До питання про антинародну позицію церкви під час голоду 1921–1922 рр. // Український історичний журнал. – 1967. – №1.

² *Мовчан О.М.* Державна допомога селянам півдня УСРР у подоланні наслідків неврожаїв 1921–1923 рр. // Там само. – 1986. – №6; *Її ж.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // Там само. – 1989. – №10; *Її ж.* Голод 1921–1923 рр. на Україні // Там само. – 1990. – №10, 12.

³ *Безродний Є.Ф.* Радянська Україна в об'єднавчому русі за утворення СРСР // Там само. – 1982. – №7.

⁴ *Мельниченко В.Ю.* XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна // Там само. – 1989. – №12.

⁵ *Лозицький В.С.* Політика українізації в 20–30-х рр.: історія, проблеми, уроки // Там само. – 1989. – №3.

Чи повірив у це М.Грушевський, перебуваючи в еміграції? У статті Ф.Шевченка, опублікованій в «УІЖ» одразу після 100-річчя від дня народження вченого, на таке запитання немає відповіді⁶. Автор опрацював величезну кількість документального матеріалу, виставляючи на перший план позитивні висловлювання М.Грушевського щодо радянської влади й негативні – щодо С.Петлюри (з яким у нього не склалися особисті відносини в добу визвольних змагань). Без такого підходу до відбору матеріалу стаття не мала шансів на опублікування. Причому успіхи українізації в публікації не згадувалися. Не можна сумніватися, однак, що такий ракурс національної політики більшовиків вплинув на рішення М.Грушевського приїхати в радянську Україну на постійне проживання.

Певна частина журнальних публікацій стосувалася проблем індустріалізації й робітничого класу в міжвоєнний період⁷. Як правило, статті будувалися за періодизацією, запозиченою з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Проте вони зберігають певне значення внаслідок насиченості архівними першоджерелами.

Істотно більше уваги журнал надавав «соціалістичним перетворенням» у сільському господарстві. Якщо не враховувати матеріалів, присвячених окремим місцевостям, – а таких була переважна більшість, то можна назвати небагато оглядових статей, де розглядалися різні етапи колективізації сільського господарства на підставі архівних джерел, які й сьогодні являють особливий інтерес для дослідників⁸. Як правило, це публікації 1960-х рр. Два наступні десятиліття характеризувалися помітним спадом інтересу істориків-аграрників до проблем колективізації сільського господарства, що позначилося й на редакційному портфелі журналу. А під час «перебудови» в журналі з'явилася велика стаття лідера харківських істориків І.Рибалки, присвячена наслідкам примусової колективізації сільського господарства⁹. Будучи на той час представником найстаршого покоління істориків, Іван Климентійович ґрунтовно переосмислив прищеплені з юнацьких років погляди на історичний процес та його специфіку в СРСР.

Статтю І.Рибалки можна вважати єдиною в редакційному портфелі журналу, яка в період «перебудови» розглядала проблеми міжвоєнного села в

⁶ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Там само. – 1966. – №11.

⁷ Бельська М.В. Зміни в складі робітників України в роки другої п'ятирічки // Там само. – 1960. – №1; Горлач М.І. Профспілки Радянської України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.) // Там само. – 1960. – №1; Слущкий О.Б. Робітничий клас України на початку реконструктивного періоду // Там само. – 1960. – №5; Лобурець В.С. Відновлення кадрів робітничого класу України (1921–1925 рр.) // Там само. – 1962. – №2; Сирицова С.М. Виникнення і розвиток руху новаторів // Там само. – 1975. – №8; Шаталіна Є.П. Стаханівський рух і якісні зміни у складі робітничого класу // Там само. – 1985. – №8.

⁸ Ткач Н.І. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів України в період перемоги соціалізму (1934–1938) // Там само. – 1961. – №1; Шостак П.В. Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933–1934 рр.) // Там само. – 1963. – №6; Кисельов В.І. З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні // Там само. – 1965. – №9; Ганжа І.Х. Колгоспні з'їзди на Україні // Там само. – 1968. – №10; Кунах Ю.І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. // Там само. – 1974. – №3.

⁹ Рибалка І.К. Сталінщина й розселення країни // Там само. – 1989. – №10–11.

руслі колективізації сільського господарства. Всі інші оглядові статті на цю тему були не науковими, а просвітницькими і друкувалися, як правило, в рубриці «На допомогу вчителю». Від 1988 р. історики переключилися на тему Голодомору. Треба зупинитись на обставинах, за яких в «УІЖ» з'явилася перша в радянській історіографії відповідна стаття.

Навколо голоду 1932–1933 рр. у країні склалася дивна ситуація. Суспільство знало про нього аж надто добре, адже він знищив мільйони людей в Україні, і на Кубані, у Поволжі та Казахстані. Однак розмови про голод та й навіть згадування його у приватній документації вважалися злісною антирадянською пропагандою і за життя Й.Сталіна каралися висилкою в концтабір. Міжнародна громадськість тоді дізналася про голод і запропонувала допомогу, але Сталін її не прийняв, заперечуючи факт голоду. Натомість під час голодів 1921–1923, 1946–1947 рр. радянські вожді не відкидали зарубіжної допомоги, і вона рятувала сотні тисяч людських життів. Пояснити причини такого заперечення наступники Й.Сталіна не могли, а тому далі робили вигляд, що ніякого голоду не існувало. В ювілейній промові на честь 70-річчя Жовтневої революції в листопаді 1987 р. М.Горбачов так само говорив тільки про успіхи колективізації села.

Коли під тиском діаспори Конгрес США заснував слідчу комісію з дослідження українського голоду 1932–1933 рр., ЦК Компартії України відреагував восени 1986 р. створенням комісії експертів під головуванням акад. А.Шлепакова. Як керівник підрозділу Інституту історії АН УРСР, який досліджував проблематику міжвоєнного періоду, до неї увійшов і я. Членів комісії зобов'язали науково довести, що твердження «українських буржуазних націоналістів» про тяжкий голод були фальсифікаторськими. Це означало, що останнє покоління компартійно-радянських керівників уявляло собі минуле таким, яким його конструювали для громадян країни вожді двох попередніх поколінь. Це не парадокс і не один-єдиний приклад нерозуміння реальної дійсності діячами «перебудовної» доби. Конституційною реформою 1988 р. М.Горбачов наважився розірвати зв'язок партії з радами, на якому трималася винайдена В.Леніним система влади. Він не розумів того, що тим самим руйнує «соціалістичний табір», СРСР, КПРС і власне становище в партії й державі.

Групі українських експертів відкрили доступ до «особих папок» архівної документації, в яких, на відміну від інших документів суворої секретності, дозволялося називати речі своїми іменами. Працюючи над цими документами, я зрозумів, що виконати доручене комісії завдання неможливо, і тому звернувся у ЦК КПУ з доповідною запискою, в якій пропонував визнати факт голоду. Тоді я був дуже далекий від розуміння механізму сталінського злочину, але вже пересвідчився, що голод стався внаслідок дій влади і жодним чином не пов'язувався з погодними умовами. У записці я виклав далеко не все, що вже знав. Щоб полегшити цекістам визнати факт голоду, у документі наголошувалося на тому, що партія робила все можливе для рятування людей від голодної смерті. Такий наголос зробити було тим легше, що в архівах відклалося багато матеріалів про допомогу голодуючим. Як виявилось через багато років, механізм сталінського злочину в Україні й на Кубані складався з чотирьох ланок:

конфіскації всього продовольства під прикриттям хлібозаготівель, інформаційної блокади, яка тривала потім десятиліттями, заблокування голодуючих в їхніх селах, і ... продовольчої допомоги держави через певний час тим, хто міг узяти участь у весняній сівбі. Сталінська акція являла собою терор голодом, тобто покарання голодною смертю частини селян із метою примусити всіх інших працювати в колгоспах за паперові трудовні.

Тим часом конгресова комісія та її виконавчий директор Дж.Мейс почали розсилати по світу повідомлення про результати своєї роботи, і вони були переконливими. У цій ситуації мені дозволили опублікувати доповідну записку в ЦК КПУ як статтю «Українського історичного журналу», але не відразу, а через кілька місяців, після визнання факту голоду В.Щербицьким в ювілейній доповіді, присвяченій 70-літтю проголошення радянської влади в Україні¹⁰. В Інституті історії АН УРСР одразу розгорнулася робота з виявлення документів, пов'язаних із голодом 1932–1933 рр. У шести числах «УІЖ» за 1989–1990 рр. було опубліковано велику добірку документів, підготовлену Є.Шаталіною й В.Марочком¹¹. Першу оцінку демографічних втрат 1930-х рр., спричинених, у тому числі голодом 1932–1933 рр., оприлюднили А.Перковський і С.Пирожков¹².

Співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ Ю.Шаповал зі власної ініціативи зібрав істориків, здатних подивитися в обличчя фактам і донести побачене до широкої громадськості. Зредагований ним збірник «Про минуле заради майбутнього», виданий 1989 р., мав такий сенсаційний успіх, що упорядник негайно взявся за підготовку нового – «Маршрутами історії» (1990 р.). Побудовані на недоступних раніше матеріалах з архіву ЦК КПУ, деякі нариси ще до виходу у світ цих збірників було опубліковано в «УІЖ», сприяючи тим самим його популярності. Найбільшу увагу читачів привернули нариси самого Ю.Шаповала, присвячені головним дійовим особам республіканської компартійної верхівки – Л.Кагановичу, М.Хрущову¹³.

Повоєнні десятиліття вітчизняної історії радянська історіографія висвітлювала, торкаючись обмеженого кола проблем. Лише в останній рік «перебудови» автори «УІЖ» дістали можливість писати на таку болючу тему, як голод 1946–1947 рр. в УРСР¹⁴. Тривалий час журнал публікував аналітичні статті з висвітленням кількісних і якісних змін у складі робітничого класу¹⁵ й

¹⁰ *Кульчицький С.В.* До оцінки становища в сільському господарстві УСРР в 1931–1933 рр. // Там само. – 1988. – №3. У скороченому вигляді стаття було опубліковано двома місяцями раніше в газетах, призначених для іноземного читача: «Вісті з України» (1988, №3–4), «News from Ukraine» (1988, №2).

¹¹ Голод на Україні (1931–1933 рр.) // Там само. – 1989. – №7–9, 11–12; 1990. – №1.

¹² *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-х рр. // Там само. – 1989. – №8.

¹³ *Шаповал Ю.І.* М.С.Хрущов: нарис політичної діяльності // Там само. – 1989. – №1; *Його ж.* Л.М.Каганович на Україні // Там само. – 1990. – №8, 10, 12.

¹⁴ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення УРСР у 40-х рр. // Там само. – 1990. – №2; *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Там само. – 1990. – №8.

¹⁵ *Романцов В.О.* Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Там само. – 1966. – №2; *Його ж.* Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період // Там само. – 1966. – №12;

селянства¹⁶. Багато уваги редколегія приділяла «соціалістичним перетворенням» у західних областях України¹⁷.

Розглянуте у цій частині статті українське історієписання трьох десятиліть, які передували добі незалежності, І.Колесник слушно поділяє на три головні сегменти:

– кінець 1950–1960-ті рр. – «доба запізнілої української відлиги», що характеризувалася поживавленням культурного та інтелектуального рухів активного українства, оновленням методологічного апарату науки, спробою легітимації національних ознак українського історієписання, наскільки це було можливим у структурах радянської історичної науки;

– початок 1970 – середина 1980-х рр. – посилення російщення культурної, наукової та освітньої сфер українського життя, упровадження практик адміністрування гуманітарних наук («ера маланчукізму»);

– друга половина 1980-х рр. – радикальні соціально-політичні зрушення у суспільному житті, криза марксистської ідеології, лібералізація суспільного мислення¹⁸.

Аналіз ключових статей «Українського історичного журналу», присвячених вітчизняній історії з 1917 р., підтверджує справедливість такої періодизації історієписання. Можна не погодитися тільки з терміном «ера маланчукізму». Секретар ЦК КПУ з ідеології В.Маланчук ані за посадою, ані за інтелектом не «тягне» на «еру».

Коли конституційна реформа 1988 р. забезпечила «повновладдя Рад», компартійна вертикаль позбулася диктаторських функцій і змушена була прислухатися до вимог, які висувалися у суспільстві. На початку лютого 1989 р. з'явилася постанова ЦК КПУ про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. У постанові затверджувався склад координаційної комісії з розробки цієї програми на чолі з віце-президентом АН УРСР акад. І.Лукиновим. Пропонувалося виділити курс історії УРСР в окремий навчальний предмет, забезпечити його викладання в школах, технікумах і вищих навчальних закладах, організувати підготовку фахівців з історії України у провідних університетах, розробити й видати нові підручники, хрестоматії, книжки для читання з вітчизняної історії, у тому числі з історії рідного краю¹⁹.

Його ж. Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період // Український історичний журнал. – 1971. – №4.

¹⁶ *Петренко В.С.* Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства України // Там само. – 1967. – №4; *Талан Є.П.* Соціальні зміни в колгоспному селянстві УРСР (1946–1958) // Там само. – 1974. – №3; *Чишко В.С.* Зміни у внутрікласовій структурі колгоспного селянства УРСР (60-ті – поч. 80-х років) // Там само. – 1987. – №10.

¹⁷ *Івасюта М.К.* Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР // Там само. – 1959. – №4; *Ковальчук Г.І.* Індустріалізація західних областей Української РСР // Там само. – 1959. – №6; *Його ж.* Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР // Там само. – 1976. – №7; *Івасюта М.К.* Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР // Там само. – 1984. – №9.

¹⁸ *Колесник І.* Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози // Світло й тіні українського радянського історієписання: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). – К., 2015. – С.169.

¹⁹ Радянська Україна. – 1989. – 3 лютого.

Відповідний документ був розроблений в Інституті історії АН УРСР без всякого втручання апарату ЦК КПУ, затверджений улітку 1990 р. політбюро ЦК та опублікований у двох числах «Українського історичного журналу»²⁰. У цій постанові політбюро ЦК підкреслювалося: «В контексті Декларації про державний суверенітет України питання вивчення і пропаганди історії республіки набувають якісно нового суспільно-політичного звучання. Весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів, який знаходиться сьогодні в центрі політичних дискусій, потребує наукового переосмислення»²¹.

Незважаючи на зовнішній вигляд партійного документа і деякі термінологічні звороти (наприклад, «народ України»), республіканська програма стала програмою дій українських інтелектуалів, які взяли курс на заміну історії СРСР вітчизняною історією у викладанні та просвітницькій роботі. Вона втратила характер директивного документа після розпаду КПСР, але переважна більшість її позицій до 2000 р. була виконана. Це позначилося і на характері пострадянських публікацій «Українського історичного журналу».

Матеріали з вітчизняної історії, які з'явилися в «Українському історичному журналі» у часи незалежності, варто аналізувати за усталеною періодизацією. Почну з рубрики «Роздуми істориків», що з'явилася у часопису 1992 р. Її започаткувала без офіційного оголошення стаття Ю.Курносова – історика старшого покоління, з яким я в 1970-х рр. співпрацював у лекторській групі ЦК КПУ²². Стаття вражала (не буду приховувати – багатьох наших колег – неприємно вразила) безкомпромісним антикомунізмом. Ю.Курносов спокійно, без емоцій, але переконливо обґрунтовував тезу, яку поставив в її заголовку. Більшовизм він визначав як систему поглядів і цінностей, засновану на помилкових уявленнях про закони розвитку людства та абсолютизації насилля як методу здійснення суспільних перетворень²³. Із цим твердженням можна погодитися й сьогодні, але є застереження проти іншої тези, наведеної поряд: більшовизм – це суто російське явище, що виросло з марксизму.

Більшовизм виростав з російської політичної традиції, але революційний марксизм доби «Маніфесту Комуністичної партії» (1847 р.) був суто західно-європейським явищем. Марксизм знадобився В.Леніну для ідеологічного обґрунтування необхідності експропріації суспільства державою, створеною на засадах «демократичного централізму» невеликою купкою більшовицьких вождів. Ця держава мала намір за допомогою насилля експропріювати приватну власність у членів суспільства, щоб встановити не тільки політичну, а й економічну диктатуру.

Як трансформувалася приватна власність у ході соціально-економічних перетворень, названих у СРСР «соціалістичними»? Вражає опублікована в 1992 р. стаття Василя Миколайовича Ткаченка (доводиться його називати

²⁰ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990–2000 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №11–12.

²¹ Там само. – №11. – С.3.

²² Курносов Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // Там само. – 1991. – №12; 1992. – №1.

²³ Там само. – 1991. – №12. – С.16.

на ім'я й по батькові, адже надто багато істориків мають таке прізвище)²⁴. Підбиваючи по свіжих слідах підсумки комуністичного експерименту, він стверджував: «Державна власність, яку тривалий час намагалися ототожнити з суспільною, виявилася лише гіршою (тобто менш ефективною) різновидністю приватної власності, оскільки не виключала, а видозмінювала форму експлуатації найманної праці»²⁵. Тільки через 18 років я обґрунтував аналогічний висновок, який доводив утопічний характер Марксового комунізму, як і всіх попередніх комуністичних учень²⁶. Адже ключовою в «Маніфесті Комуністичної партії» К.Маркса й Ф.Енгельса була така фраза: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»²⁷.

Щоправда, із наступним твердженням В.Ткаченка я категорично не погоджуюсь: «В умовах “казарменого комунізму” чиновництво з слуг громадянського суспільства перетворилося на його хазяїв, державна власність стала власністю апарату, номенклатури як нового класу»²⁸. Тут він повторював тезу М.Джиласа²⁹ й М.Восленського³⁰. По-перше, компартійно-радянська номенклатура користувалася й розпоряджалася засобами виробництва та природними ресурсами, але визначальна функція власності – володіння їй не належала. Навіть меблі в її розкішних будинках мали інвентарні бирки. Усіма створеними людьми і природою багатствами, а також самою державою, побудованою на засадах «демократичного централізму», володіла купка вождів і вищих партійних функціонерів. По-друге, не доводиться говорити про існування в умовах комуносоціалізму громадянського суспільства, яке за визначенням володіє суверенітетом і на вільних виборах визначає склад вищих державних службовців. Таке суспільство складається з об'єднаних по горизонталі й економічно незалежних від держави людських спільнот. Але здобуту після падіння самодержавства суверенність російське суспільство втратило після листопадового перевороту 1917 р., а українське – після більшовицького завоювання. У ході «соціалістичних перетворень» радянське суспільство було перебудоване на засадах «демократичного централізму» зі сліпим підпорядкуванням нижчих ланок вертикалізованих спільнот вищим – аж до останньої – політбюро (президії) ЦК КПУ.

Через півтора роки у цій рубриці з'явилася стаття В.Литвина і А.Слюсаренка³¹. Аналізуючи структуру влади, вони назвали три категорії політиків. Найбільш численною була компартійно-радянська номенклатура, розбавлена шістдесятниками та лідерами дисидентів, з одного боку, і людьми,

²⁴ Ткаченко В.М. Куди ми йдемо? Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – №7/8.

²⁵ Там само. – С.9.

²⁶ Кульчицький С. Історичний вимір приватної і колективної форм власності // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С.42–55.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

²⁸ Український історичний журнал. – 1992. – №7/8. – С.9.

²⁹ Джилас М. Новый класс // Его же. Лицо тоталитаризма. – Москва, 1992. – С.159–360.

³⁰ Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – Москва, 1991. – 624 с.

³¹ Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті рр.): Роздуми істориків // Український історичний журнал. – 1994. – №1–2/3.

які вперше прийшли в політику – з іншого. Розглянувши дії влади, автори дійшли висновку: «Комуністична парадигма відкинута, але управляти по-новому не вміє ні попередня еліта, ні керівники нового покоління. Основні сили і час вони витрачають на вирішення проблем, як вижити самим, думають не стільки про реформи, скільки про захоплення і розподіл державних посад і пов'язаних з ними привілеїв»³².

Зі врахуванням досвіду двох із гаком десятиліть, які відділяють нас від цього похмурого висновку, можна вказати, що власність на засоби виробництва і природні ресурси, якою володіла купка компартійних вождів, після розпаду КПРС стала нічийною. Ті, хто нею розпоряджався і з неї користувався, тобто компартійно-радянська номенклатура, зробили все, щоб нею завладіти. У ході «приватизації» власники ваучерних папірців і переважна більшість представників влади залишилися ні з чим. Нічийною власністю завладіла невелика купка людей, а саме ті, хто спромігся відповісти на виклики вільного ринку, перед якими відірвані від ринкових відносин упродовж трьох поколінь радянські громадяни виявилися сліпими кошенятами. Незалежна Україна залишалася радянською за ментальними характеристиками свого соціуму, але вона вже не мала того центру влади, який більш-менш забезпечував функціонування планово-директивної економіки. Упродовж «лихих 90-х» народилося те, що мало найбільші шанси народитися у суспільстві, пронизаному комуністичним патерналізмом: олігархічна Україна.

Періодизація вітчизняної історії між двома світовими війнами з 1991 р. змінилася. У радянські часи міжвоєнна доба поділялася на три частини: відбудовний (1921–1925 рр.), реконструктивний (1926–1937 рр.) і передвоєнний (1938–1941 рр.) періоди. За винятком відбудовного періоду, в основу періодизації покладалися п'ятирічні плани розвитку народного господарства. У роки незалежності міжвоєнна доба скоротилася, адже довелося визнати, що світова війна почалася аж ніяк не зі вторгнення Німеччини та її союзників у СРСР. Скорочену добу поділили на дві частини: період 1921–1928 рр., коли після ленінського комуністичного штурму в країні почали здійснювати нову економічну політику, і період 1929–1939 рр., що поділявся на роки нового комуністичного штурму, які збіглися з першою п'ятирічкою (1929–1932 рр.), і сталінський неонеп у рамках другої (1933–1937 рр.) і частини третьої (1938–1939 рр.) п'ятирічок.

За роки незалежності в «Українському історичному журналі» з'явилося менше десятка великих матеріалів, присвячених тематиці непу³³. Усі вони без

³² Там само. – 1994. – №2/3. – С.49.

³³ *Зінченко А.Л.* Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки? // Там само. – 1992. – №1; *Мовчан О.М.* Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) // Там само. – 1993. – №2/3; *Дорошко М.С., Колесник В.Ф.* Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті рр. // Там само. – 1993. – №9; *Дровозюк С.І.* Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.) // Там само. – 1994. – №5; *Пиріг О.А.* Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики // Там само. – 2000. – №3; *Олійник М.М.* Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств в період непу // Там само. – 2002. – №1; *Сушко О.О.* Організаційно-господарські форми денационалізації промисловості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) // Там само. – 2003. – №4; *Якубова Л.Д.* Діяльність відділу національних меншин

винятку готувалися в рамках докторських дисертацій, захищених або підготовлених до захисту (у спільній статті М.Дорошка і В.Колесника дисертантом був перший автор). Згрупувати їх за тематикою неможливо, а для характеристики кожної не вистачило б місця. Тому доводиться обмежитися заявою про те, що кожна з них – це продукт тривалої пошукової роботи, в якій висвітлюється малодосліджена в історіографії проблема. Кожен із перелічених авторів міг би опублікувати у журналі й інші цікаві статті в рамках свого дисертаційного дослідження, але не зробив цього. Період 1920-х рр. представлено у журналі поки що явно недостатньо.

Натомість тема Голодомору початку 1930-х рр. представлено широко і багатогранно. Перш за все, треба згадати публікації Дж.Мейса, який у 1993 р. переїхав в Україну на постійне проживання³⁴. Співробітники відділу історії України міжвоєнного періоду Інституту історії України теж публікували в «Українському історичному журналі» свої розвідки на пов'язані з Голодомором теми, яких ніхто раніше не торкався³⁵. До співробітництва з часописом удалося залучити провідних учених Заходу, з якими відділ співпрацював у вивченні зазначеної тематики³⁶.

Працюючи над монографією про «чорні дошки» в роки Голодомору, Г.Папакін умістив у журналі статтю, в якій реконструювалася неопублікована телеграма за підписами Й.Сталіна і В.Молотова від 8 листопада 1932 р.³⁷ Адресована керівникам регіонів, ця телеграма погрожувала застосуванням важких репресій у випадку провалу хлібозаготівель. Документ мав статус «особой папки», тобто після прочитання його належало повернути, а після повернення він був знищений. Збираючи окремі фрагменти телеграми, які зустрічались в опублікованих документах, Г.Папакін відновив її повний зміст.

Деякі політики та дослідники й досі вважають дискусійним питання про кількість жертв Голодомору. Звичайно, вони спонукувані кращими намірами: якнайшвидше досягти міжнародного визнання цієї трагедії українського народу геноцидом. Однак у цьому питанні, як і в усіх інших, має бути точність: опоненти, які завжди знайдуться, перевірять розрахунки. База для перевірки цілком достатня: Голодомор відбувся між двома всесоюзними переписами населення 1926 і 1937 рр. Вірогідність обох, а також перепису 1939 р., піддається встановленню. Так само можна простежити рух народонаселення в кожному міжпереписному році, щоб вийти на дефіцит, обумовлений тільки одним чинником – голодом.

НКВС УСРР (1921–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – №5; *Рябченко О.Л.* Студентство радянської України у пошуках пролетарської ідентичності // Там само. – 2009. – №4.

³⁴ *Мейс Дж.* Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.) // Там само. – 1995. – №1; *Його ж.* Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося і чому? // Там само. – 2007. – №1.

³⁵ *Марочко В.І.* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933 рр.) // Там само. – 2003. – №3; *Сфіменко Г.Г.* Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморному 1933 р. // Там само. – 2003. – №5.

³⁶ *Зімон Г.* Чи був Голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Там само. – 2005. – №2; *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Там само. – 2005. – №3.

³⁷ *Папакін Г.В.* Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і «чорна дошка» // Там само. – 2013. – №6.

Коли демографічна статистика стала доступною для дослідників, «Український історичний журнал» опублікував перші розрахунки, які торкалися дефіциту населення, що сталися через різні причини в 1930-х рр., а також дефіциту, викликаного прямими втратами від голоду й опосередкованими – від падіння народжуваності в голодні роки³⁸. Уже кілька років в академічному Інституті демографії та соціальних досліджень ім. А.Птухи працює команда на чолі з професором Університету Північної Кароліни (США) О.Воловиною, котра досліджує кількісні параметри голодного мору. «УІЖ» опублікував дві підготовлених нею статті: у першій йдеться про демографічні втрати за роками по місту та селу, у другій – по регіонах України³⁹. Тепер команда демографів здійснює надзвичайно трудомісткі розрахунки демографічних втрат по регіонах СРСР. Розрахунки 1991 р. більш-менш збігаються з точнішими й детальнішими розрахунками останніх років.

Під егідою Інституту історії України і керівництвом акад. П.Тронька від початку 1990-х рр. у країні розгорнулася грандіозна робота за державною програмою «Реабілітовані історією». Вона триває й досі під орудою проф. О.Рубльова. Результати її публікуються в областях України окремими виданнями, а також у спеціально створеному науковому й документальному журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», який користується широким міжнародним визнанням. «Український історичний журнал» теж публікує окремі сюжети з цієї проблематики. Зупинимось тільки на узагальнюючих статтях, з яких поступово виростали монографії і докторські дисертації їхніх авторів.

На початку 1990-х рр., коли редакційний портфель із матеріалами про сталінські репресії був невеликим, а читацький попит зашкалював, «Український історичний журнал» із номера в номер публікував матеріали «з продовженням». Зокрема в рубриці «Новий погляд на проблему» у семи числах за 1991 р. часопис умістив велику розвідку О.Рубльова й Ю.Черченка «Сталінізм і доля західноукраїнської інтелігенції». Пізніше з'явилася книга обох авторів, а в 2005 р. О.Рубльов захистив докторську дисертацію «Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональному політичному та культурному процесах 1914–1939 рр.».

У рубриці «Маловідомі сторінки історії» в 1991–1992 рр. друкувалися об'єднані одним сюжетом статті Ю.Шаповала⁴⁰. У 1993 р. на їх підставі опубліковано книгу «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії», яку 1994 р. Ю.Шаповал захистив як докторську дисертацію. Книги й докторські дисертації підготували на підставі своїх статей в «Українському історичному журналі» й інші автори⁴¹.

³⁸ *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. // Там само. – 1991. – №1; *Кульчицький С.В., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. // Там само. – 1991. – №2.

³⁹ *Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Там само. – 2015. – №4; *Воловина О., Плохий С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.С.* Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Там само. – 2017. – №2.

⁴⁰ *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна // Там само. – 1991. – №2, 4–8, 10–12; 1992. – №1–12.

⁴¹ *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Там само. – 2001. – №2; *Шитюк М.М.* Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні //

Проблема міжнаціональних відносин між двома світовими війнами в українській історіографії залишається «білою плямою» й досі. За всі роки незалежності в «Українському історичному журналі» з'явилися тільки невеликі й значною мірою випадкові повідомлення з цієї проблеми⁴². Тема відносин між росіянами та українцями взагалі була табуована в усі часи. Мабуть, тільки тепер в істориків може з'явитися психологічна готовність до її дослідження.

Натомість національну політику Кремля в Україні міжвоєнного періоду представлено у журналі досить потужно. Однак ефект потужності створюють праці тільки двох авторів – Л.Якубової⁴³ та Г.Єфіменка⁴⁴. Заслуговує на увагу висновок, зроблений останнім в одній зі своїх статей: «Соціально-економічна політика 20–30-х рр. була спрямована на ліквідацію національних відмінностей. Здійснювана одночасно політика коренізації сприяла розквіту національної освіти та культури, але всі шляхи для формування української модерної нації на органічних для українського народу соціально-економічних засадах були відрізані»⁴⁵.

Історія західноукраїнських земель у міжвоєнний період завжди досліджувалася не київськими, а місцевими фахівцями. Коли виникала потреба у створенні фундаментальних праць узагальнюючого характеру, Інститут історії України запрошував собі на допомогу істориків зі львівського Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича. Тільки вони володіли відповідними мовами й архівними матеріалами, у тому числі зарубіжними, щоб професійно розробити потрібні проблеми.

Ця особливість позначилася на формуванні редакційного портфеля «Українського історичного журналу» двояким чином. По-перше, західноукраїнську тематику було представлено здебільшого авторами зі Львова, Ужгорода або Чернівців. По-друге, кількість матеріалів, які надходили з цих міст, була невеликою, адже місцеві автори мали власні можливості для публікації своїх праць. За понад чверть століття «УІЖ» умістив украї обмежену кількість

Український історичний журнал. – 2001. – №3; *Нікольський В.М.* Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Там само. – 2005. – №2; *Його ж.* Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.) // Там само. – 2006. – №3; *Його ж.* Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр. // Там само. – 2008. – №2; *Рябченко О.Л.* Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України // Там само. – 2010. – №5.

⁴² *Гонтар О.В.* Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні // Там само. – 1991. – №7; *Наседкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) // Там само. – 1992. – №6; *Рафальський О.О.* До питання єврейської колонізації півдня України // Там само. – 2000. – №6.

⁴³ *Якубова Л.Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30 рр.): коренізація і денационалізація // Там само. – 1998. – №6; 1999. – №1; *Її ж.* Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. XX ст.) // Там само. – 2004. – №2, 4; *Її ж.* Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924–1935 рр.) // Там само. – 2006. – №2.

⁴⁴ *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938 рр.) // Там само. – 2000. – №2, 4; *Його ж.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938 рр.) // Там само. – 2000. – №5–6; *Його ж.* Комунізм vs українське національнотворення в радянській Україні (1917–1938): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? // Там само. – 2012. – №2.

⁴⁵ Там само. – 2012. – №2. – С.131–132.

узагальнюючих статей західноукраїнських істориків, які розкривали окремі аспекти повсякденного життя величезного регіону⁴⁶.

Після виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад у березні 1990 р., які комуністи програли у трьох областях Галичини, Народний рух України порушив питання про політичну реабілітацію ОУН та УПА. Після 24 серпня 1991 р. ветерани Української повстанської армії, а також політичні або громадсько-політичні організації, які вважали себе правонаступниками Організації українських націоналістів, висунули питання про визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. Проблема ОУН–УПА набула загальнонаціональної ваги восени 1992 р. Прихильники і противники УПА у 1993 р. провели по декілька наукових конференцій, не контактуючи між собою. Висновки, яких вони дійшли, були протилежними за змістом. У зв'язку з цим Президія Верховної Ради України 1 лютого 1993 р. ухвалила постанову «Про перевірку діяльності ОУН–УПА». На Міністерство юстиції покладалося завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б її реалізацією. 22 жовтня 1993 р. набув чинності закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Він визнав військовиків УПА, які брали участь у боях проти німецьких загарбників на тимчасово окупованій території України, тобто до 1944 р. включно, особами, котрі належать до категорії учасників бойових дій. Однак для тих бойовиків ОУН та упівців, які включилися в боротьбу після 1944 р. і боролися не з нацистами, а з радянською владою, проблема ОУН–УПА залишалася нерозв'язаною. Тим часом Міністерство юстиції проігнорувало постанову Президії Верховної Ради, посилаючись на відсутність фінансування.

13 вересня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила рішення створити тимчасову комісію з метою сприяння у вивченні питань, пов'язаних з перевіркою діяльності ОУН та УПА. Історичний і юридичний висновки стосовно проблеми парламент мав розглянути в березні 1997 р. Однак створена на паритетних засадах комісія виявилася недієздатною. Проблема ОУН–УПА викликала розкол і у ветеранському русі. У жовтні 1996 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання ветеранів Другої світової війни, який обрав раду на чолі з акад. І.Юхновським і висловився за надання статусу учасників війни та відповідних пільг усім ветеранам УПА.

Неспроможність парламентської комісії розв'язати проблему ОУН–УПА змусила Президента України покластися у цій справі на уряд. Віце-прем'єр-міністр із гуманітарних питань В.Смолій підготував у вересні 1997 р. постанову Кабінету Міністрів про створення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА та робочих груп істориків і юристів при ній. Адміністрацію робочої групи істориків було сформовано в Інституті історії України, але фахівці з інших установ залучалися до роботи над проблемою на підставі трудових угод.

⁴⁶ *Веґеш М.М., Задорожний В.С.* Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Там само. – 1995. – №2; *Васюта І.К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939) // Там само. – 2001. – №5–6; *Стоколос Н.Г.* Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців // Там само. – 2005. – №5; *Зайцев О.Ю.* ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи // Там само. – 2012. – №1.

Упродовж семи років (1998–2004 рр.) робоча група істориків випустила у світ 28 книг загальним обсягом 294 авт. арк. Крапці публікації було покладено в основу підсумкової колективної монографії «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси», яку видавництво «Наукова думка» випустило 2005 р. на кошти Міністерства юстиції накладом 500 примірників. На підставі опублікованих поліграфічною ділянкою Інституту історії України книг і підсумкової колективної монографії уряду 2005 р. було представлено фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА під назвою «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія». Проблема ОУН–УПА перестала бути «білою плямою».

Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з проблем ОУН–УПА не дістав правового обґрунтування, оскільки робочу групу юристів не було створено. Науково-дослідна робота з проблем ОУН–УПА триває й далі, знаходячи час від часу відображення на сторінках «Українського історичного журналу»⁴⁷.

Так звану «добу пізнього сталінізму» представлено у журналі досить повно. Статті на різні теми висвітлюють повоєнну руїну, що поєднувалася з терористичною практикою влади⁴⁸. Окрема добірка статей висвітлює голод 1946–1947 рр., викликаний не стільки стихійним лихом, скільки хлібозаготівельною політикою Кремля⁴⁹. Декілька журнальних статей присвячувалися проблемам культури⁵⁰ та релігії⁵¹.

Хоч публікації, які стосувалися перших повоєнних років, демонстрували похмуру картину, настрої радянських людей був оптимістичним, як засвідчує

⁴⁷ *Веденєєв Д.В., Лисенко О.С.* Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права // Український історичний журнал. – 2007. – №3; *Нахманович В.Р.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Там само. – 2007. – №3; *Вінцковський Т.С., Нікульча І.Я.* Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) // Там само. – 2007. – №5.

⁴⁸ *Рибак І.В.* Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1953 рр.) // Там само. – 1994. – №1; *Волков І.М.* Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Там само. – 1993. – №7/8; *Швидкий В.П.* Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Там само. – 2007. – №1; *Пастушенко Т.В.* Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Там само. – 2010. – №3; *Лисенко О.С.* Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Там само. – 2010. – №3.

⁴⁹ *Веселова О.М., Панченко П.П.* Ще одна трагічна сторінка історії України // Там само. – 1995. – №6; *Рабенчук О.П.* Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Там само. – 2006. – №4; *Веселова О.М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Там само. – 2006. – №6; *Швидкий В.П.* Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіаційних явищ в Україні // Там само. – 2010. – №1.

⁵⁰ *Шевченко Л.А.* Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х рр. // Там само. – 1992. – №7/8; *Сворац С.Д.* Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період // Там само. – 1997. – №2; *Герегова С.В., Марусик Т.В.* Розвиток вищої школи в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Там само. – 1997. – №3.

⁵¹ *Стоцький Я.В.* Експансія РПЦ у західних областях України (1947–1953) // Там само. – 2008. – №5; *Бондарчук П.М.* Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Там само. – 2007. – №3; *Його ж.* Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Там само. – 2010. – №2.

стаття В.Крупини⁵². Звичайно, автор не володів результатами соціологічних обстежень, професії соціолога ще не існувало, та й не могло бути в тоталітарній державі. Але аналіз листів та заяв громадян, у тому числі анонімних, що надходили до ЦК КП(б)У, дозволив зробити саме такий висновок. В.Крупина справедливо стверджував, що позитивний образ режиму створювало щорічне зниження роздрібних цін, скасування карткової системи й пропагандистська риторика, яка супроводжувала ці події. Першопричиною всіх негараздів оголошувалися місцеві посадовці. Рубрика «Слідами неопублікованих листів» в газетах висвітлювала усунення «недоліків» матеріально-побутового характеру й покарання винних. Оптимізму громадянам додавала перемога у жорстокій і тривалій війні, що загрожувала народам СРСР, яких нацисти вважали «нижчою расою», знищенням або поневоленням.

Періоди «відлиги» й «застою» треба об'єднувати, тому що кількість опублікованих «Українським історичним журналом» статей в їх рамках украї обмежена. Доводиться дивуватися, але за три десятки років часопис спромігся опублікувати лише один матеріал, опосередковано пов'язаний з економічним життям республіки⁵³. Дві статті торкалися мовно-культурного контексту підготовки й ухвалення закону УРСР 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»⁵⁴, одна присвячувалася культурному розвитку села⁵⁵, ще дві – становищу РПЦ у період розв'язаної М.Хрущовим антирелігійної кампанії⁵⁶. У рубриці «Історія в особах» було надруковано нариси про П.Шелеста⁵⁷ й В.Щербицького⁵⁸.

Публікація двох біографічних нарисів про В.Щербицького в одному числі «Українського історичного журналу» заслуговує пояснення. Акад. П.Тронько передав редколегії статтю, присвячену 85-річчю від дня народження людини, яка впродовж 17 років обіймала посаду найвищого керівника радянської України. В інтерпретації П.Тронька, котрий тривалий час працював у республіканському уряді, В.Щербицький виглядав як найбільш яскравий політичний діяч України другої половини ХХ ст. Автор нарису прагнув довести, що його герой розумів вади радянської системи управління, але перебував усередині її й був цілком залежним від Москви. Зрозуміло, що друга половина

⁵² Крупина В.О. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – поч. 1950-х рр.) // Там само. – 2009. – №6.

⁵³ Барановська Н.П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України // Там само. – 1994. – №5.

⁵⁴ Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. // Там само. – 2008. – №5; Парахіна М.Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми) // Там само. – 2014. – №4.

⁵⁵ Кривчик Г.Г. Протириччя культурного розвитку українського села у 1960–1980-ті рр. // Там само. – 2002. – №5.

⁵⁶ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50-х – 60-х років на Україні // Там само. – 1991. – №10; Пащенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Там само. – 2001. – №5.

⁵⁷ Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. (До 100-річчя від дня народження) // Там само. – 2008. – №3.

⁵⁸ Тронько П.Т. В.В.Щербицький (1918–1990) // Там само. – 2003. – №1; Шаповал Ю.І. В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу // Там само. – 2003. – №1; Якубець О.А. В.Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» // Там само. – 2014. – №5.

століття відрізнялася від першої як небо від землі, незважаючи на те, що система управління не змінилася. На додаток, В.Щербицький був порядною людиною, у чому міг пересвідчитися не тільки П.Тронько. Проте друкувати тільки одну глорифікаційну статтю про людину, яка намагалася всупереч генеральній лінії Москви перетворити Україну на «заповідник застою», було неможливо. Тому одразу після цієї читачі побачили статтю Ю.Шаповала, у висвітленні якого В.Щербицький виглядав як компетентний, але типовий партбюрократ, зметений із найвищої посади тоді, коли горбачовська «революція згори» почала перевтілюватися на «революцію знизу». Ю.Шаповал зазначив, що наявна джерельна база дає можливість створити повноцінну наукову біографію В.Щербицького, але її не створено. Не створена вона й досі. Так само, як і біографія першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста.

Короткий період горбачовської «перебудови» представлено у журналі десятком статей. Серед них – група матеріалів і документальних оглядів про Чорнобильську катастрофу⁵⁹, дві статті про партійно-радянську номенклатуру⁶⁰, дві, не рахуючи моєї, про Народний рух України⁶¹ і одна – на економічні теми⁶².

Тут коментарів потребує тільки перша стаття Ю.Кузьменко. Процес суверенізації УРСР авторка розглядає від березня 1990 р., тобто від перших виборів у республіканські й місцеві органи влади. Однак ні для кого не секрет, що СРСР лише тільки за конституцією, тобто по радянській лінії, був із моменту утворення добровільним союзом рівноправних республік із можливістю припинення членства кожної з них у будь-який момент. По партійній лінії, яка не відображалася в конституціях, він перетворювався в надцентралізовану унітарну країну. Конституційна реформа 1988 р. затверджувала «повновладдя Рад», що означало відмову Кремля від диктатури компартійних вождів. Відмова тягнула за собою перетворення СРСР на добровільний союз рівноправних республік, що підтверджувалося конституцією й текстом гімну. Отже суверенізація республік була не процесом, а одноактною дією. Процесом було усвідомлення всіма, не виключаючи членів ЦК КПРС і депутатів Верховної

⁵⁹ З історії будівництва Чорнобильської АЕС (упор. Н.П.Барановська) // Український історичний журнал. – 1994. – №4; Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів (упор. Н.П.Барановська) // Там само. – 1996. – №3–4; *Васюта С.І.* Соціально-економічні проблеми Чорнобильської катастрофи // Там само. – 1996. – №3; *Барановська Н.П.* Об'єкт «Укриття»: наукові дослідження останнього десятиліття // Там само. – 2001. – №3; *Васюта С.І.* Чорнобильська катастрофа в контексті соціологічних проблем // Там само. – 2001. – №4; *Барановська Н.П.* Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // Там само. – 2006. – №2; *Її ж.* Про деякі аспекти участі науковців НАН України у мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи // Там само. – 2009. – №3.

⁶⁰ *Кузьменко Ю.В.* Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.) // Там само. – 2013. – №4; *Її ж.* Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР // Там само. – 2015. – №4.

⁶¹ *Бажан О.Г.* Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову // Там само. – 2010. – №1; *Даниленко В.М., Смольницька М.К.* Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. // Там само. – 2011. – №4.

⁶² *Панченко П.П.* Деформація в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // Там само. – 1992. – №1.

Ради СРСР, які схвалили конституційну реформу, нового становища партії в політичній системі. «Керівна і спрямовуюча» роль партії у країні (не в державі, яка була невід'ємною частиною партії, а у країні!) трималася не на основоположних документах – конституціях і партійному статуті, а на диктатурі вождів. Своєю чергою остання трималася на органах державної безпеки. Вони залишалися, як залишалися й парткоми всіх рівнів, але опинялися нібито в безповітряному просторі внаслідок «повновладдя Рад», задекларованого конституційною реформою й реалізованого під час перших вільних виборів на з'їзд народних депутатів СРСР у березні 1989 р. Досить наївно звучить головний висновок Ю.Кузьменко: «Серед керівників народного господарства, виконкомів рад, інженерів та військових спостерігалось прагнення вийти з-під партійного контролю»⁶³. Контроль зник, однак вихована впродовж трьох поколінь звичка контролювати й бути контрольованими залишилася. У статті треба було б простежити, як ця звичка зникала.

Загалом «Український історичний журнал» являє собою змістовне джерело для виявлення підходів до вивчення вітчизняної історії на зламі епох. Згадані у цьому огляді статті показують, як змінювалися за останні 60 років тематика, понятійний апарат і навіть лексика досліджень. На жаль, дистанційно користуватися часописом у повному обсязі поки що не можна, адже на веб-сайті Інституту історії України НАНУ не менше третини чисел представлено тільки змістом. Сподіватимемося, що незабаром повнотекстові версії журналу за всі роки його існування будуть доступними для всіх.

---

⁶³ Там само. – 2013. – №4. – С.32.

In this article author analyzed the most important articles about interwar and post-war history of Soviet Ukraine, which was published by the "Ukrainian Historical Journal" during 60 years of existence.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", history of Ukraine 1920–1930's, post-war history of Soviet Ukraine, historiography of national history.

